

Плагіят і його контексти

Григорій Грабович

Книжки, обговорювані в цьому есеї:

Thomas Mallon. *Stolen Words. Forays into the Origins and Ravages of Plagiarism.* – Ticknor and Fields, New York, 1989;

Susan Stewart. *Crimes of Writing.* – Oxford University Press, 1991;

Le plagiat. Actes du colloque tenu à l'Université d'Ottawa du 26 au 28 septembre 1991 sous la direction de Christian Vandendorpe. – Les Presses de l'Université d'Ottawa, 1992;

Lise Buranen and Alice M. Roy, editors. *Perspectives on Plagiarism and Intellectual Property in a Postmodern World.* – State University of New York Press, 1999;

Ann Lathrop and Kathleen Foss. *Student Cheating and Plagiarism in the Internet Era: A Wake-Up Call.* – Englewood, Colorado, 2000;

Marilyn Randall. *Pragmatic Plagiarism. Authorship, Profit, and Power.* – University of Toronto Press, Toronto, 2001;

K. K. Ruthven. *Faking Literature.* – Cambridge University Press, 2001;

Wilfrid Decoo (with a contribution by Jozef Colpaert). *Crisis on Campus. Confronting Academic Misconduct.* – The MIT Press, Cambridge, Mass., London, England, 2002;

Олександр Ткачук. *Наратологічний словник.* – Тернопіль: Астон, 2002;

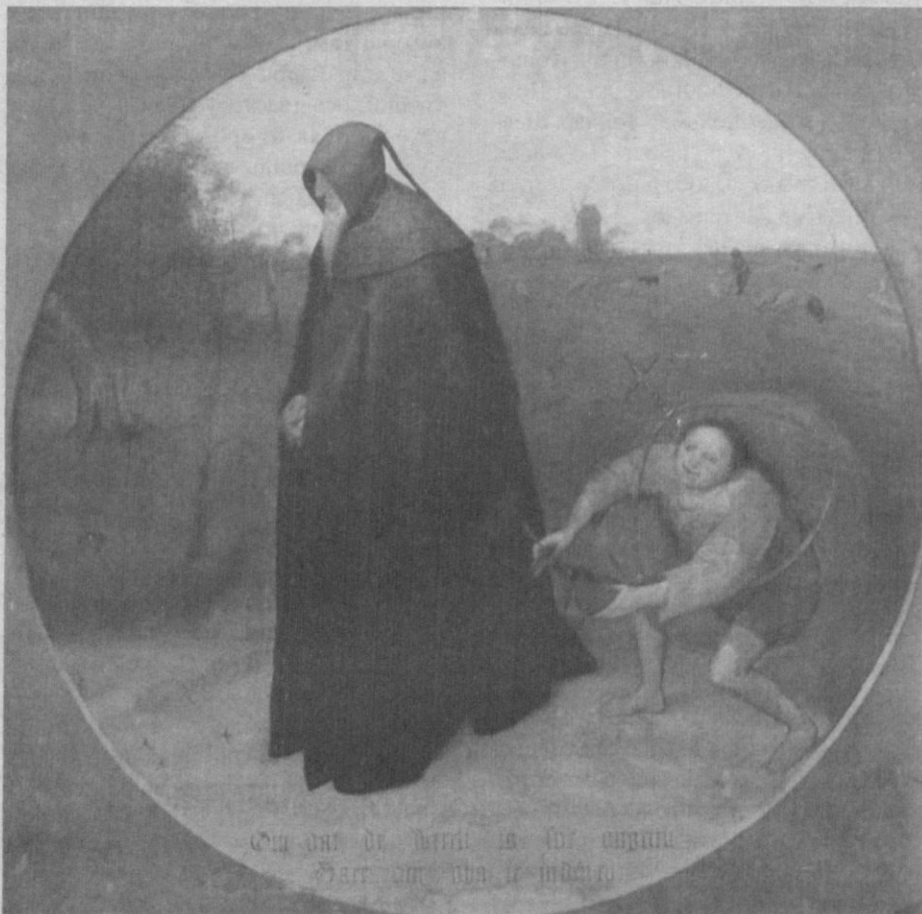
Fritz Gutbrodt. *Joint Ventures. Authorship, Translation, Plagiarism.* – Peter Lang, Bern, 2003;

Gerald Prince. *A Dictionary of Narratology.* – Revised Edition, University of Nebraska Press, 2003.

Ніхто поки що не скаже напевно, чи став уже плагіят у нашому науковому та колонуковому житті епідемією. Не знаємо, що розуміти під цією стривоженою метафорою: якого обсягу, якої частотності мусить він набути, щоб стати «епідемією»? – але бачимо, що грішать ним щораз частіше автори і популярних, і нібито поважних публікацій. Грішать і високі посадовці: згадаймо дворічної давності скандал навколо статті-плагіату теперішнього спікера Верховної Ради Володимира Литвина – помітність випадків такого штибу затуляє собою частотність. Не знаємо також, чи ця хвороба вже смертельна, а чи тільки хронічна, як швидко вона поширюється, не знаємо про її соціологію та етіологію, час інкубації тощо: предметом зацікавлення громадської думки вона ще не стала, а інституції, що відігравала би роль, так би мовити, епідеміологічного центру, немає, і щось не чути «згори», від попечителів нашого наукового й академічного життя, наказів посилити профілактику. А може, є накази, але ефекту немає. В кожному разі, складається враження, що цей ніяк не віртуальний вірус не тільки розповсюджується, але й стає дедалі агресивнішим і нахабнішим.

Судячи з праць, які з'явилися впродовж останнього часу, це не тільки наше явище. Але якщо говорити про його етіологію в наших обставинах, то за советських часів – а саме вони є пунктом відліку в нашому новітньому громадському житті – плагіяти хоч і були (не могли не бути, і про них іще згадаємо), але про них здебільшого мовчали. Раніше, в досовєтському і навіть у ранньосовєтському, досталінському періоді їх таки насвітлювали, але суцільна заборона вільної думки мусила й цю критику припинити: не личить режи-

мові, який контролює геть усе, і зокрема наукові публікації, публічно обговорювати такі «проколи». А без дискусії, без усвідомлювання самого явища, нема й плагіату – тобто плагіату як проблеми. Після настання незалежності й усунення цензури публікації

Пітер Бройгель Старший.
Зрадливість світу (Мізантроп; 1568)

про випадки плагіату почастішали (передусім їх розслідували, мабуть, «УГО» і «Критика»). У поле зору потрапляли факти поцуплення такої чи такої кількості сторінок або цілих розділів¹, були й випадки привласнення цілого твору – наприклад, після смерті дослідника його не виданої дисертації², і відбувалися ці крадіжки та шахрайства на рідній ниві, переважно, так би мовити, серед своїх. Але tempora mutantur et nos mutamur in illis: оскільки на дворі тепер доба глобалізму, то треба виходити у світ. Як видно з казусу «Наратологічного словника», про який оповів Ігор Папуша, маємо привласнення – щоправда, в оправі перекладу – загальновідомої праці науковця світового рівня; маємо, одне слово, плагіят міжнародного вже плану – хоч і зібганого із провінційних уявлень про науку і про наукову поведінку.

Якщо так, то тим більше назріває потреба роздивитися і цей ширший контекст, і нашу вужчу специфіку.

1

У найзагальнішому розумінні плагіят – це інтелектуальна крадіжка, привласнення чужої праці, коли хтось повторює чийсь думки та слова, не зазначаючи або навіть послідовно приховуючи справжнє авторство. Зрозуміло, не кожне повторення є плагіатом: самі існування таких понять, як аллюзія, цитата, парафраза, запозичення, інтертекст підказує, що ми доволі чітко розрізняємо прогіріх – плагіят – і

ті повторення, які вважаємо нормальними в даному дискурсі. Слова (мабуть, усі), образи (здебільшого), концепції (деякі, а може, і більшість), навіть певні аналітичні силогізми (чи хтось пам'ятає, хто вперше сформулював, наприклад, тезу «онтогенез повторює філогенез»?) стають загальним, немовби колективним надбанням. Домагатися права власності над ними – недоречно. Знання – річ кумулятивна, синергічна й інтертекстуальна, і кожний дослідник

пускає, що це засвідчує наше надто поблажливе, немовби за пільговим тарифом, ставлення до канонічних постатей – і, можливо, через це сам доволі часто стає у прокурорську позу, беручи на себе роль викривання плагіату не тільки серед звичайних грішників, але й серед знаменитостей – як-от Лоренс Стерн або С. Т. Колридж; але прокурорська настанова тут не найпродуктивніша.

Підґрунтям цієї поблажливості до іменитих авторів є певна історична етика – загальна спадщина романтизму з його апотеозом авторської уяви та волі й майже суцільного, некритичного пошанування геніїв. Найкраще воно, мабуть, висловлене в Еліотовому афоризмі «незрілі поети імітують; зрілі крадуть». Коли слідом за Малом глянути на ширший контекст цього вислову (з Еліотового есею про драматурга Філіпа Масінґера), то видно, як ця зумисно провокативна думка виопуклюється:

Найістотніше тут, як саме поет запозичує. Незрілі поети імітують; зрілі крадуть; погані поети спотворюють те, що беруть, а добрі поети перетворюють на щось краще, принаймні, на щось інакше. Добрий поет перетоплює те, що він украв, у почуттєву цілість, своєрідну, зовсім інакшу від тієї, з якої це було вирвано; поганий поет викидає те у щось неодоладне. [Mallon, с. 26]

Йдеться, річ ясна, про саму онтологію поезії, яка в цьому формулюванні також проявляє і романтичні первні мислення самого критика: у просторі поетичної якості сутність поезії однозначно важливіша за суспільно-юридичний момент «власності».

А взагалі-то існує ціла традиція, яка заперечує у творчості власність і спромогу фальшування. «Немає нічого фальшивого, бо все, що існує, є фальшиве», – оголосив Пабло Пікасо (як переказує Жак Кокто)⁴. З одного боку, це утвердження радикально антиакадемічної, антифілістерської, авангардової настанови модернізму – може, центральної – щодо переважання уяви та волі митця над будь-якою конвенцією, й передусім, може, конвенціями правопорядку та власності. У праці Жана-Люка Геніґа «Апологія плагіату» чи не головну увагу (навіть із винесенням уривку на обкладинку) приділено програмовому есею Вільяма Буроуса «Злодії», в якому колишній *bête noir* американської літератури, який свідомо і цілеспрямовано покинув світ достатків і Гарварду, щоб зануритися у світ гангстерів, наркоманів і бомжів і потім стати натхненником бітників, пише:

Покиньте соромливість і йдіть у музеї, бібліотеки, архітектурні пам'ятники, концертні зали, бюра маєтності, кіностудії цілого світу. Все належить натхненному і кмітливому злодієві...

¹ Див. про це, наприклад: Володимир Ричка. «За ким б'ють у "Литаври"?». *УГО*, 2000, №4.

² Див. про це: Володимир Потульніцький. «Монографія, написана за 19 років до народження автора». *УГО*, 2001, №6.

³ Див.: Alexander Lindey. *Plagiarism and Originality.* – New York, 1952, с. 74–75.

⁴ Див.: Giles Constable. «Forgery and Plagiarism in the Middle Ages». *Archiv für Diplomatik, Schriftgeschichte, Siegel- und Wappenkunde*, т. 29, 1983, с. 1–41; тут – с. 27.

Слова, барви, світло, звуки, дерево, бронза належать живому художникові. Вони належать тим, котрі хочуть ними користуватися. Грабуйте Лувр! Геть з оригінальністю, цим рабським і стерильним я, яке не менше уярмлює, ніж творить. Хай живе крадіжка, чиста, безсоромна й тотальна. Ми не відповідальні. Крадіг усе, що трапляється до рук⁵.

Із другого боку, в постмодерністському ключі межа між автентичним або оригінальним та копією або повтором також постійно затирається. У силовому полі ігрового бачення світу, і того мега-гіпер-тексту, яким є мова та культура, все немовби змішується і поняття автентичності й оригінальності, як і того «авторитету», який за ними буцімто стоїть, бачаться як «есенціалістська» ілюзія. Врешті-решт усе немовби увідноснюється в іронічних лапках. Промовистими під цим оглядом є спроби наукового осмислення, наприклад, літературного аналізу та історіографії. Як видно з недавньої праці К. К. Рутвена, яка на широкому (хай і здебільшого англomовному) ґрунті простежує багатогранне питання літературних фальсифікацій і містифікацій (плагіят тут порушується тільки периферійно) сам момент фальсифікації – наприклад, Осіяна з-під пера Макферсона – перетворюється на щось у суті своїй архілітературне, не лише співмірне з літературою, але й немовби її вищу сутність. Оскільки література за своєю природою займається фіктивним, «несправжнім», то фальсифікати й підробки стають неначе «законними», «нормальними» – подекуди навіть більш «свідомими» (інтертекстуальними, метатематичними) і «кунштотами» – проявами цієї ж онтології. Хоч в онтологічному плані це, може, й так, воно також – свідомо чи ні – обходить ключовий момент суспільного функціонування літератури, її рецепції та соціології, і тому недобачає не тільки її справжнього історичного виміру, але й її внутрішньої рації буття. Адже фальсифікат – навіть коли його втілено в кунштотну гру й забезпечено естетичною якістю, як-от у Чатертонових поезіях – таки виводить свою семіотику і структуру із цього моменту підробки або перетинання якоїсь межі, того, що, за висловом Сюзан Стюарт, вписує твір у гаму «злочинів писання» (crimes of writing). Одне слово, не враховуючи цього моменту лімінальності або взагалі позамежовості, ми присутньо недооцінюємо його природу, не кажучи про функціонування. Це теоретичне недоосмислення, в стилістично-дискурсивному плані виявлене у спробах немовби компенсувати його каламбурами (наприклад, Макферсон та Осіяна послідовно перетворюються на «Макфосіяна») та епізодичним накопиченням фактів – головна вада Рутвенового дослідження.

Проте, хоч деконструктивістське бачення підробки та плагіату таки існує – Рутвен, наприклад, згадує (с. 131) про «розтрішення» (desculpability) плагіату, що веде родовід від Бахтіна та Кристеві й оперте, як ми вже бачили, на трюїзмі, що, мовляв, «усе вже давно було сказано», – у науці воно не є канонічним; деякі відрухи самозахисту ще надалі спрацьовують. Зате воно має далеко ширше (і подекуди легітимніше) застосування в світі мистецтва і літератури. Не завжди, щоправда, перекон-

ливе. Нещодавно, вкотре оглядаючи багату колекцію скульптури у вашингтонському музеї сучасного мистецтва Гіршгорн, при самому вході побачив (раніше не було або не помічав) твір Джефа Кунса, який уславився (постмодерним?) поєднанням банальності й порнографії. Тут автор обмежується лише цим першим (адже музей у Вашингтоні, а не в Амстердамі): доволі типову порцелянову австрійсько-італійську фігурку кінця XIX століття заввишки, мабуть, сантиметрів із двадцять, яка зображає мандрівного крамаря з великим наплічним крамом і люлькою, тепер «повторено» (сплагійовано?) у великій (зо два метри) статуї з лискучої нержавкої сталі. Бюргерська цяцька у монструальній реінкарнації. Це, мабуть, також мистецтво.

2

Сформувавши уявлення про те, що таке мистецтво, історія визначила й те, що таке плагіат. Як показує гарвардський історик-медієвіст Джайлс Констант, у середні віки існувало доволі чітке (хай і суб'єктивне й особистісне) розуміння правди та фальшування; так само і в ранньому, і в пізньому середньовіччі існували різні підробки-фальсифікати. Одинадцять і дванадцять століття були для них золотим віком. Констант, цитуючи своїх попередників, каже: «Поважні люди і поважні громади підробляли як ніколи до того і ніколи після того... Підробка була складником спільної європейської культури відродження дванадцятого століття»; саме поширення цього явища віддзеркалювало нові потреби (легітимності) й нову віру в документи і в центральну владу; воно також породжувало новий професіоналізм і нові захисти перед фальшуванням [Constable, с. 12–13]. Підробка для середньовічного церковника була таким же типовим злочином, як убивство для середньовічного рицаря [с. 15–16]. Проте, середньовіччя не мало поняття плагіату, тобто не мало почуття інтелектуальної власності. «Коли середньовічні писання цитують джерела, – пише Констант, – вони намагаються надати собі авторитету, а не виконати обов'язок перед іншими письменниками. Середньовічні письменники, як і середньовічні митці, шукали авторитетної правди, внутрішньої форми, яку вважали спільним добром, а не приватною власністю першовідкривача» [с. 27]. В цьому також коріниться добре відома дослідникам давньоруської та давньоукраїнської літератури поголовна практика варіювання, повторювання-переписування і «тиражування» пам'яток і текстів. Практика, зрештою, яка не обмежується тільки сивою давниною.

Добою підробок і фальшивок було і XVIII століття (це стосується передусім Англії, але згодом і цілого Заходу). В 1704 році Джордж Псалманазар видав написаний латиною «Історичний і географічний опис Формози», нібито його батьківщини, що подекуди базувався на вже зроблених на той час описах Японії та Китаю, але переважно був суцільною вигадкою, аж до вигаданої мови з алфавітом і фантастичних культур та релігій. Найбільше вражав звичай (вірогідно, складений за подобою розповідей про ацтеків) щороку жертвувати вісімнадцять тисяч немовлят і годувати ними знать і духівників (деталь, яку потім влучно використав

у своїй «Скромній пропозиції» Джонатан Свіфт⁶). Родом, мабуть, фламандець, Псалманазар якийсь час на доказ свого походження говорив цією вигаданою мовою і навіть прилюдно їв сире м'ясо на підтвердження кровожерних звичаїв своєї батьківщини; коли невдовзі фальшивку викрили, він покався й останні роки життя жив із перекладацької та письменницької діяльності. Але процес лишень починався. Наступними були Макферсонів Осіяна, поезії Томаса Чатертонна – якісні й цікаві – приписані вигаданому Томасу Роулі (священникові й поетові буцімто з половини XV століття) і численні фальшивки Шекспіра; наприкінці століття в Росії з кухні Мусіна-Пушкіна появилось наше власне, «вітчизняне» «Слово о полку Ігоревім». Далі були чеські рукописи й твори, які мають безперечну цінність, але ж не є тим, чим формально прикидаються: «Історія Русів», «Калевала», «Запорозька старовина» тощо. Відображаючи, ясна річ, романтичну поетику й цінності, ідеологічно-естетичним джерелом вони мали просвітництво XVIII століття з його дедалі більшим захопленням історією й старожитностями, а також тут (що не завжди усвідомлюється) відіграв роль зворотний бік просвітницького раціоналізму, тобто його «тінь»: активний пошук позарационального, окультичного і містифікаційного.

Стало звичним ставити поряд підробку і плагіат, як побратимів зі сфери «злочинів писання», а вони ж дзеркально протилежні у своїй дії: в першому випадку певному, здебільшого стародавньому або вигаданому авторові приписують новонаписаний твір; у другому приписують собі твір дійсного автора. В обох випадках, одначе, маємо певний обман і маніпулювання концепцією авторства. В XVIII – ранньому XIX століттях воно тільки встановлювалося, хоча історичні огляди свідчать, що в якійсь формі плагіат таки існував в античній добі (для римлян «plagium» – це привласнювання чужого майна, а саме – рабів; але вже у Марціяла натрапляємо на перші конкретні нарікання з приводу крадіжки його текстів). Проте тільки коли в XIX столітті кристалізується поняття автора і його – та видавця – юридичних прав, зокрема інституту авторських прав (copyright), питання плагіату набирає тої значущості, яку воно має тепер.

Як видно із праць Томаса Малона та його попередника Александера Лінді, нива плагіату не тільки широка, заповнена численними, часто вельми пікантними прикладами, але й різноманітна, тобто мультидисциплінарна: передусім він зачіпає царину слова, літературу й науку, – але також інші види мистецтва: театр, музику, кіно й естраду; а ще світ політики й комерції.

У різних юридичних системах (скажімо, в американській) плагіат – річ набагато ширша, ніж порушення авторських прав (copyright infringement). Юридичне оскарження враховує матеріальну шкоду, заподіяну через порушення. Коли закінчується строк захищеності авторських прав, твір стає суспільним надбанням, і тоді чи то виконувати Моцарта, чи перевидавати

⁵ Див.: Jean-Luc Hennig. *Apologie du plagiat*. – Paris, 1997, с. 36–37.

⁶ Поп.: Susan Stewart, с. 48.

Шекспіра або Шевченка може будь-хто; але нікому й надалі не дозволено приписувати їхні твори собі: в усіх суспільствах спрацьовують ті чи інші закони проти ошуканства. Тому плагіат формально може не бути порушенням авторських прав, отож і реагують на нього передусім адміністративними, професійними та моральними заходами, а вже потому – юридичними (хоч і їх застосовують часто).

На відміну від підробок, поява яких може бути зумовлена високими патріотичними почуттями, плагіат здебільшого спричиняють особистісні й приземні мотиви: матеріальна користь, професійне просування, зрештою, зви-

Perix i Shevchenko

Київ: ПФ «Оранта», 2004

Багатьом поєднання імен Періха й Шевченка може видатися штучним – проте це не так. Неослабний інтерес російського митця до постаті й творчої спадщини українського поета засвідчують численні факти його біографії: від 1890-х років, коли Періх під впливом свого вчителя Михайла Мікешина брав участь у щорічних шевченківських урочистостях у Петербурзі й навіть присвятив поетові незакінченого вірша – і до останнього періоду життя, коли «Кобзар» супроводжував Періха в його індійських мандрях.

Перспективні напрями дослідження теми «Perix i Shevchenko» накреслює ошатно і стильно виданий збірник, який випустило до Шевченкового 190-річчя та Періхового 130-річчя Українське Періхівське товариство. Поштовхом до його появи стали однієюменна художньо-документальна виставка і круглий стіл, які Товариство провело у 2000–2001 роках у Національному музеї Тараса Шевченка.

Видання відкривають вступне слово голови Товариства Володимира Козара, Періхів есеї «Україна» з циклу «Аркуші щоденника» (1947) і добірка статей, які порушують різні аспекти теми, серед них – піонерський нарис Степана Яремича 1916 року, в якому чи не вперше вказано на зв'язок творчості Періха з українською культурою, пізніша студія Юрія Івакіна «Perix i Shevchenko» (1964) і багата фактичним матеріалом і цікавими спостереженнями розвідка секретаря Товариства Миколи Скиби. Осердям книжки є каталог виставки 2000–2001 років (підготував Микола Скиба). На завершення друкуються виступи учасників круглого столу 2001 року (Євгена Сверстюка, Миколи Павлюка, Ігоря Ліхового та інших), серед яких варто виокремити змістовну розвідку Юлії Патлань про взаємини Періха з Мікешиним. Нетривіальним є художнє оформлення збірника: упорядники зробили несподівану спробу наочно продемонструвати типологічну близькість (а в деяких випадках, можливо, й контактну спорідненість) низки робіт обох митців – гірських краєвидів, археологічних замальовок тощо.

Степан Захаркін

чайна студентська скрута – треба щось здати, а ні натхнення, ні часу на дослідження й писання немає.

Різними можуть бути й мотивації викривачів плагіату: від бажання встановити справедливості і викрити шахрайство навіть іменитих авторів (як у вже згаданого Малона) до дешевих міркувань матеріальної наживи або помсти, бажання здискредитувати суперника. Іноді ті, що голосно виступають проти плагіаторів – як-от згадані

Стерн і Колридж, – самі залюбки позичають. Іноді викривання перетворюється на своєрідну вендету – як у випадку, коли Едгар Аллен По, ключова постать в американській літературі першої половини XIX століття, вперто доводив, що його сучасник, найвідоміший поет його доби і гарвардський професор Генрі Лонгфело – плагіатор; сам казус дістав назву «війна Лонгфело» в американській літературі⁷. Як показують пізніші дослідження, сам По

також не був вільний від плагіату у своїх писаннях. Проте сутність війни По і Лонгфело стосується не так звичайного плагіату, як узагалі тонких питань про межі поетичного перекладу, поетичного впливу, імітації та авторитету; жупел плагіату лише загострює, «скандалізує» цю полеміку.

Як і будь-яка людська діяльність, плагіат у чомусь має певні закономірності, у чому всі його вияви неповторні. Найсвоєріднішим, мабуть, слід визнати випадок із Гелен Келер, яка від другого року життя була сліпою та глухою, але всупереч цій страшній упослідженості навчилася – завдяки величезним власним зусиллям і допомозі відданих учителів – читати і писати, закінчила коледж і стала авторкою двох відомих книжок: «Історія мого життя» («A Story of My Life», 1903) і «Світ, у якому живу» («The World I Live In»; 1908). Плагіат їй приписувано аж двічі. Вперше це сталося, коли одинадцятирічною дівчинкою вона написала оповідання, вочевидь у подарунок ректорові своєї школи для сліпих, – просто переповівши казку, яку запам'ятала дослівно. Другого разу їй закинуто, що в одній праці вона дослівно переповідає уривок із писань священика та філософа Джеймса Мартино⁸. Келер пояснила, що друзі їй переповідали (вистукуючи по руці) різні цікаві оповіді, і вона, уживаючи їх потім у своїх писаннях, часом до ладу не знала, звідки бралися оці «перелітні речення й абзаци». Це її турбувало, вона навіть думала: «...Варто мені, мабуть, перестати писати, бо не можу з певністю встановити, котрі з моїх ідей запозичені – хіба що ті, які збираю із книжок із рельєфним друком». Так феноменальна (хоч і не досконала) пам'ять обертається проти автора – автора, що не може звірити написане ані зором, ані навіть слухом.

3

Іще двадцять років тому ніхто не міг передбачити, що наші міркування про закономірності й своєрідності стануть дещо зайвими, що в медіомі інтернету плагіат а) перетвориться із поодиноких казусів на загальну присутність, на щось таке, що є основним компонентом навчального процесу, і що б) цей компонент, його загальну доступність, забезпечуватиме ціла індустрія. Для повноти образу варто додати, що в) постанала ще й контріндустрія боротьби з електронною заготовлею плагіату. Все це, правда, поки що тільки в Америці – але на те він і інтернет, щоб не мати національно-державних меж (окрім, може, мовних), і, на жаль, немає причин сумніватися, що в добу глобалізму цей приклад стане закономірністю.

Книжка Ен Лейтроп і Кетлін Фос має дещо мелодраматичний заклик у підзаголовку (в дусі «прокидайтеся, люди добрі, поки не пізно»), і тон стурбованості перед майбутньою катастрофою насичує весь текст (книжка рясніє такими окресленнями, як «попешть» й «епідемія» та закликами до більшої чутливості, рішучості, відсічі). Але це зрозуміло, коли взяти до уваги адресата і зміст. Ця не надто інтелектуальна, але подекуди інформативна і щира книжка звертається до основних гравців у педагогічному процесі – батьків і, передусім, шкільних учителів, які мали би перейматися тим, що

діється з цілим поколінням учнів початкових і середніх шкіл Америки; а її зміст доволі чіткий: ресурси інтернету роблять плагіат у шкільних задачах (рефератах, курсових роботах тощо) не лише вкрай можливим і легким, але й закономірним, неминучим. А з цього випливає ширша й моторошніша констатація: культура шахраювання навіть не просотує, а опановує американське шкільництво⁹. Маючи завдання написати щось, наприклад, про Конрадове «Серце темряви», студент через google або yahoo може знайти потрібний веб-сайт (в 17-му розділі книжки автори описують їх п'ятдесят; деякі надають свої «послуги» задарма, деякі за плату) і за кілька секунд дістати заготовку більш-менш доречного реферату. Далі кмітливіші студенти її переформатовують, замінюючи якісь слова та фрази своїми; некмітливі нічого не міняють, іноді навіть не вилучають ознак інтернетівського походження.

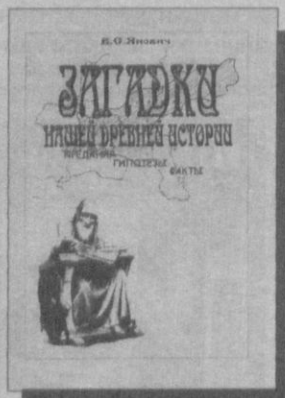
Зрозуміло, є різні засоби викрити такий плагіат: починаючи від простого умінь самих викладачів, що мали би знати можливості кожного свого учня, оцінити, чи під силу йому написане. Однак перевірити підозрілий текст можна й електронним способом, застосувавши котрусь інтернетівську програму, яка зіставитиме його з різними банками даних на підставі пошуків серії слів (див., наприклад, altavista.digital.com, www.lycos.com, www.netscape.com, www.metacrawler.com). Утім, проблема технічних можливостей учителя не видається суттєвою проти суто прагматичної (чи зрадіє він іще одному навантаженню) й етичної: чи захоче він перетворитися на якогось цербера, на кшталт того криптотюремного наглядача, що його так дотепно описав Гомбрович у «Фердидурке».

Але чому можливість легко і вмити списати автоматично призводить до використання цієї можливості, чому плагіат і справді стає *неминучим*? Чому не спрацьовують жодні запобіжні відрухи? Лотроп і Фос відповідає на це не дають, зрештою, їхня прагматична і мало аналітична праця й не ставить цього питання. Та крім порад учителям і батькам вони також наводять результати різних опитувань – в основному досить невідраді. В 1998 році так чи інакше вдавалися до шахрайства від 70% до 80% учнів середніх шкіл; 13% призналися, що вдавалися до плагіату. Відповідно міняються й настрої: в 1969 році вважало, що іноді треба бути нечесним, 33,5% учнів середніх шкіл, 1979 року – вже 64,1%, а 1989-го – 66,6%. За тим же опитуванням у 1969 році 66,5% признавалося, що іноді списували щось із книжок, у 1979 році таких було 79,9%, а в 1989 році – 76,1% (нібито

⁷ Див.: Fritz Gutbrodt. *Joint Ventures. Authorship, Translation, Plagiarism*. – Bern, 2003, с. 249–283.

⁸ Див.: Jim Swan. «Touching Words: Helen Keller, Plagiarism, Authorship». *The Construction of Authorship. Textual Appropriation in Law and Literature*. – Durham and London, 1994, с. 57–100; тут – с. 57.

⁹ Про це пише й Дейвід Калаган у книжці, яка вийшла тільки кілька місяців тому із чималим розголосом і яка аналізує культуру шахраювання в цілому американському суспільстві, від найвищих до найнижчих прошарків: David Callahan. *The Cheating Culture: Why More Americans Are Doing Wrong to Get Ahead*, 2004.

В. С. Янович
Загадки
нашей древней истории
Предания, гипотезы, факты

Київ: ООО «Издательство Аратта», 2003

Автор книжки ставиться до свого твору із благодушною іронією, називаючи «білянауковим дослідженням» дилетанта. Кваліфікований читач не має причин йому не довіряти. Дивуючись чи навіть дратуючись від авторових несподіваних знахідок, він мусить пам'ятати: все це не цілком «всерйоз». Читати варто *sine ire et studio*, в тій же тональності, в якій текст писано.

У чотирьох частинах книжки подано «гіпотези» й «перекази» (з «фактами» справа гірша) про «давню» історію: часи «До Київської Русі», «Скитської імперії», «Аборигенів Європи та давніх знахідок», нарешті, «Індоевропейців, Аріїв», без яких уже, здається, не може обійтися жодний шукач української давнини.

Київ, довідуємося з першого розділу, виник так як перевіз (влаштований на «киях») через Дніпро. Його обслугу називали «киянами», а їхнього пана – Кієм. Місто було торговим з незапам'ятних часів. Про це свідчить спотворена згодом назва вулиці Боричів Тік, у давнину – «Боричів Торг». Навпроти міста був острів – Труханів. Назву також зіпсували. Колись то був острів «Торганів», названий так, бо на ньому збиралася «тьма торгівців», котрих «у давнину називали: *торокан, торзан, торок*». Від цього заняття торгівлею одержали свої назви чимало народів: «*торки* (осетини), *тарги* (черкеси), *туркмени*, а можливо, і *торки* взагалі». В самому Києві був «Бабин торжок», на якому «всупереч поширеній гадці торгували не наші баби, а арабські купці. По-арабськи *баб* означає ворота. Звідси й назва <...>, що означає прибрамний ринок».

Мимохідь розв'язано й інші топонімічні загадки. Хто торгував водними шляхами, користувався, треба гадати, човнами з *кори*. Отож «людей, що виготовляли легкі судна корвети, могли називати *корватами* (хорватами), їхнього провідника – *Коривом* (Хоривом), а гору, на котрій він сидів – *Коревцею* (Хоревцею)». А на суходолі доводилося торгувати *пішками*. «Піших торгівців

могли називати *пшехами*, а їхнього провідника – *Пшехом*. Назва *Пшек* співзвучна зі *Шек*, а також із *Чех*. Через київську Шекавицю торговельний шлях вів на Житомир, Львів і далі на захід, де відоме місто Будапешт («що означає *буда пештів*, тобто місто (споруда) піших торговців»). Коли ж *шляхи* остаточно усталилися, на них «сіла *шляхта* зі своєю челяддю (*ляхами*)». Цих називали так, бо були вони люди *лихі*, брали мито на *ш-ляхах*, «словом, *разбійники* з великої дороги».

Історія Києва була, втім, не тільки мирною. Нападали гуни, які поклали край торгівлі з Римом. Хто такі гуни? Це нащадки «готських жінок» та *неандертальців*, відомих на Русі як *див'яни*. Генетично жінки цілком «совместимы» з гомінідами. Такі контакти в історії людства бували часто. Доказ? «А подивіться на обличчя сучасних людей, адже правда – чимало з них схожі на неандертальців більше, ніж на кроманьйонців?». Правда, визнаємо ми. Особливо в годину пік у переповненому вагоні метрополітену.

«Давня історія», як бачимо, справді стає захопливим читвом. А ми ж прочитали лише перший розділ. Попереду ще скити й аріїці.

Погана та історія, котра не хоче стати футурологією. Минуле ж бо не минає дурно, воно готує майбутнє. Останній розділ книжки («Що день прийдешній нам готує?») провіщає майбутні долі тих народів (торгівців морських і *пшехопутних*, розбійників з великої *шляхти*, паромників-*клян*), минуле яких уже розгадане. Про них – слов'ян – доброї думки були Нострадамус і Парацельс, чий прогнози справджуються на наших очах. Слов'ян чекає велике, може, найвеличніше майбуття. Ми всі будемо учасниками тих подій. У цьому, запевняє автор, мусимо черпати «оптимістичну енергію», а також «орієнтацію в правильному напрямку».

Безумовно, книжка В. С. Яновича знайде свого відданого читача. Одного шанувальника вона вже здобула.

Той примірник книжки, що потрапив до редакції, був супроводжений листом Володимира Литвина. Голова Верховної Ради, дякуючи авторові за дарунок, пише: «Ваше дослідження не просто цікаве, воно захопливе. Навіть погортавши книжку, довідуєшся, як багато таємниць іще зберігає наше минуле, а те, що вважалося загальновідомим, виявляється не таким уже й незаперечним». З особливою теплотою п. Литвин говорить про нашу молодь, яка неодмінно мусить зацікавитися книжкою: «Нехай знає, що наша земля здавна була в епіцентрі бурхливих подій, а, може, знайде в не таких уже близьких народах людей зі спільною нам долею».

Отож, вдивляйтеся, люде, в обличчя своїх сучасників. Вони можуть виявитися нащадками неблизьких нам народів. Може, такі ходять між них і кроманьйонці?

Олексій Толочко

невеличка зміна на краще). На запитання, чи є чесною більшість людей у США, 1969 року ствердно відповіло 49,1%, 1979-го – 26%, а 1898-го – 23,8%. Ріст песимізму чи пак цинізму доволі однозначний.

Цікаво було би порівняти ці результати з аналогічними опитуваннями в інших країнах. Чи проводили коли-небудь такі опитування в Україні? Чи допустимі вони взагалі? (Бо навряд чи таке було можливим за радянських часів.)

У доволі однозначному і здебільша понурому образі, який малює книжка Лейтроп і Фос, є й певні міжкультурні нюанси. У дусі політичної коректності опитуваних учнів розрізняли хіба тільки за віковими ознаками (навіть не статевими й напевно вже не етнічними). Але є така категорія, як ESL (English as a Second Language) – діти новоприбулих емігрантів, які вивчають англійську. І серед них автори знаходять цікаві закономірності. У підрозділі «Допустима співпраця», де йдеться про те, як пояснити учням, що ті мусять робити самі, а що можуть і з іншими, – прикінцева частина (с. 122–123) має промовистий заголовок «З'ясування, що таке співпраця і плагіат для учнів з інших культур»:

Новоприбулі до американських шкіл можуть мати зовсім інше поняття про співпрацю над завданнями. Багатьох із них учили, що найважливіше – це працювати для колективу, і відмовлятися від того, щоб поділитися своєю працею з іншими – егоїстично і неправильно. Ці учні часто працюють над завданнями спільно, допомагаючи тим, хто чогось не розуміє. Багато з їхніх домашніх завдань дуже подібні виглядом і тоном; учні давали один одному очікувану поміч і не бачать нічого злого в тому, що є схожості. Часто ці учні зовсім не розуміють, що таке плагіат. Деякі з них походять із культур, де навчання полягає у повторюванні пасажів із важливих письменників у цій дисципліні. Копіювання слів визнаних авторитетів бачиться чимось розумним і правильним, навіть чесно для того науковця, якого копіювано...¹⁰

Констатація елементарна (як і ціла книжка), але, мабуть, правдива, і показує, що плагіат як проблема також визначається культурою. Це питання варто розглянути не лише на педагогічному, але й на академічному рівні.

4

Кілька книжок, що появились за останні роки, – починаючи від уже згадуваної монографії Сюзан Стюарт «Злочини писання» (1992) і матеріалів одночасного міжнародного колоквиуму про плагіат в Оттавському університеті, виданих книжкою наступного року, – пожвавили обговорення проблеми плагіату в контексті академічної науки і теорії культури, встановивши нову і вельми якісну планку. Книжка Стюарт порушує питання плагіату лиш побіжно, але таки вмонтовує його в осмислення сутності літературного і мистецького обману, його психології (хоч би на прикладі вже згаданого Псалманазара). У в оттавському колоквиумі плагіат уже є чільним питанням, обговорюваним і в історичному (дослідження аuctoritas середньовічної руко-

писної культури), і в порівняльному плані (розгляд плагіату в арабських теоретичних писаннях про поезію й зіставлення американської та французької сучасних академічних культур); до цієї праці ми ще повернемося.

Нещодавно появились три книжки, які поглиблюють цю тему: збірка статей під редакцією Ліз Буранен і Аліс Рой «Перспективи на плагіат та інтелектуальну власність у постмодерному світі» (1999); книжка Мерилін Рендол «Прагматичний плагіат. Авторство, прибуток і влада» (2001), де чи не найповніше обговорено те, що авторка називає «прагматикою» плагіату: його пов'язання з авторством і поняттям оригінальності, з політично-економічним підґрунтям ставлення до джерел і моделей, колоніальних стосунків, влади тощо; нарешті, найновішою є праця Вілфريد Деку (за участі Джозефа Колперта) «Криза в університетах: конфронтування академічної нечесності» (2002).

Лейтмотивом перших двох книжок є той вимір, який буцімто є визначальним для нашої доби не менше за інтернет і який нібито знімає проблему плагіату. Йдеться про постмодернізм – не так про тексти й практики, як про його теоретичні засади, в яких відбувається поступова нівеляція самого поняття автора. Найчіткіше, мабуть, проблему поставлено у статті Гілберта Ларошела «Від Канта до Фуко: що залишається від автора у постмодернізмі»¹¹. Залишається небагато, каже Ларошел:

Від Фуко до Ліотара, від Дериди до Бодріара поступове нівелювання авторства, якщо не самого існування автора, не тільки радикально деконструює самопредставлення (ілюзію, що хтось є суб'єктом своєї праці), але також установлює програму – якщо не нову політику. Постмодерна утопія – це анонімність. Вона віддає акт писання спільній власності. Як щось антигуманістичне, воно закликає до певного випаровування «я» – аж до остаточного розчинення. Як щось антикантівське, воно виявляє, що за авторством нічого не стоїть – окрім імперативів, які регулюють комерціалізацію...

Видворення автора має низку наслідків для статусу писаного слова і, в результаті, на постмодерну дефініцію плагіату. [с. 128]

Підсумовуючи, автор наголошує такі тенденції у постмодернізмі: 1) «роз'єднання онтології та закону», 2) «роз'єднання історичності та текстуральності» (твір співвідноситься тільки з собою і ні з чим іншим; нічого поза текстом немає) і 3) «розмиття плагіату через невідповідальність автора» (оскільки його, як і оригінальності, немає, він і не може ні за що відповідати [с. 128–129]).

Все це, річ ясна, закорінене (якщо тут доречний такий оксюморон) у загальній тенденції цих теорій до абстрактності, ідеалізму і звичайної гри ідеями, менталізму. (Ларошел у продовженні повищого пасажу говорить про те, як Ліотар «мріяв про книжку без назви і без авторства» – хоч і признавався, що це наївно.) Бо попри менталізм залишаються тривкі структури (і, отже, онтології) суспільного побутування і закону; самі теоретики, мабуть, не хотіли би, щоб хтось обкрадав

їхні книжки й авторські права та їхні банкові рахунки. З другого боку, мета таких теорій не так встановлювати закони для дійсності, як розкривати (і подекуди епатувати) сучасну апоміє, безвихідь (колись-то «буржуазного», а тепер постмодерного) суспільства, як також – цілком слушно – насильство владних структур і дискурсів тощо.

5

Антифоном до теоретичних роздумів є власне питання інституційного, академічного контексту плагіату, зокрема його культурного підґрунтя. Як видно зі статті Сью Симонс у «Перспективах на плагіат»¹², плагіат в американських коледжах кінця XIX – початку XX століття – річ доволі поширена навіть у таких елітарних інституціях, як Гарвард або, наприклад, Мічиганський університет, у якому в 1890 році, тобто без жодного інтернету, шахраювали, за свідченням одного тодішнього студента, десь дві третини [с. 43]. Саме тоді запроваджено програми-курси писання зі стандартизованими темами й навіть різними схематичними приписами – як писати, серед яких безособовий стиль був на першому місці. У відповідь на цю рутинізацію і в суті речей втрату права на авторство, студенти, твердить Сімонс, запровадили принцип «колективного авторства», тобто поширеного користування готовими, штампованими «темами»; тобто сама організація навчання немовби стимулювала плагіат [с. 41–51]. (Чи не схоже це в чомусь на нашу вітчизняну практику з її офіційними темами, підходами, риторикою тощо?)

Найретельніше це питання обговорено у «Кризі в університетах». До того ж авторів йдеться не про студентів (хай і університетських), а про викладачів, науковців, і не лише про плагіат, а про будь-яку неетичну поведінку в науці, не тільки нечесність у дослідженнях, а й фінансові надужиття в навчальному контексті, фальшування суггилум vitae і звітів, фаворизування окремих студентів, нагороджування дипломами з міркувань, не пов'язаних із наукою, приписування собі (спів)авторства в чужій праці тощо. Не згадує він, щоправда, про хабарі за вступ до вузу або певну оцінку.

Усе це стосується загальної екології наукового (академічного, університетського) середовища, і цей принцип автор виносить в епіграф (цитуючи Ц. К. Гунсалус): «Найважливіший компонент у формуванні дослідницької чесності наукового закладу – це лідери, віддані етичній поведінці. Якщо лідери чесні, то заклад піде за ними; якщо з'ясується, що вони сповідають її тільки на людське око, то й заклад перебере ту саму настанову» [с. v].

А осердям такої етичної поведінки якраз і є трактування плагіату – і цей унікальний підручник розглядає його формальний, поняттєвий, текстуальний, адміністративний (а подекуди й моральний) аспекти – і подає докладні поради та приклади: бібліографічні,

¹⁰ Lathrop and Foss, c. 122.

¹¹ Gilbert Laroche. «From Kant to Foucault: What Remains of the Author in Postmodernism». *Perspectives on Plagiarism...*

¹² Див.: Sue Carter Simmons. «Competing Notions of Authorship: A Historical Look at Students and Textbooks on Plagiarism and Cheating». *Perspectives on Plagiarism...*

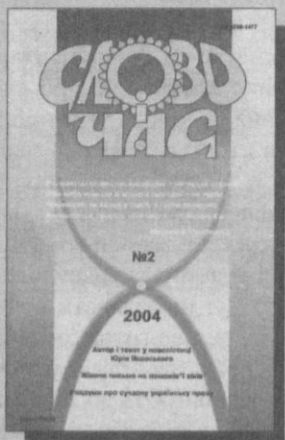
процедурні, додаток щодо комп'ютерних програм тощо, фокусує увагу на «розкритті» плагіату (й інших зловживань), на його аналізі (тут подано особливо тонкий інструментарій, бо найчастіше йдеться не про дослівне списування сторінки за сторінкою, а про різні стратегії переповідання, камуфляжу, нібито-цитування тощо), оцінці виявленого плагіату і, не в останню чергу, як запобігати таким випадкам (тут автор дає одну цілком логічну пораду: не задавати студентам тем, яких вони не готові опрацювати, або які своїм заявленим підходом немовби запрошують до списування) і як їх розголошувати. Це особливо важлива річ: авторів роздуми й поради для того, хто береться виявити плагіат або неетичну поведінку, хто морально чи психологічно змушений це зро-

Георг Брандес
Русские впечатления
Москва: ОГИ, 2002

Книжка данського критика та історика літератури і популярного свого часу ліберального публіциста Георга Брандеса (1842–1927) «Російські враження», яку він написав, побувавши в Росії 1887 року, повністю виходить російською мовою вперше. У ній не бракує місць, які зраджують недостатню, а незрідка й поверхову обізнаність із матеріалом, – але не наявність фактичних помилок, а лібералізм автора і його критична позиція щодо багатьох проявів суспільного життя імперії відсунули на сторіччя знайомство російських читачів із Брандесовою книжкою. Дослідницько-україністські «Російські враження» відомі передусім характеристикою біографії і творчості Шевченка, уривки з якої в українському перекладі з'явилися у третьому томі збірки «Світова велич Шевченка» (Київ, 1964). Порівняння цих уривків із текстом нового російського видання зайвий раз демонструє узвичаєну в радянській гуманітаристиці практику вільного поводження з цитатами, надто перекладними. Хто б, наприклад, здогадався, що за неоконкретним висловом із видання 1964 року, мовляв, Шевченкові вірші «не щадять власних (! – Н.С.) земляків», стоїть таке Брандесове спостереження: «Через усі ці твори проходить преганяння показати брутальні й жорстокі риси вдачі великоросів, хоча поет не потурає і своїм землякам»? Поза Шевченком, Київською Руссю і Гоголем, на українському корінні якого Брандес наголошує, українського матеріалу у книжці обмаль, а той, що є – цілком випадковий, як-от іронічний пасаж про Христину Алчевську (с. 120). До російського видання, окрім власне «Російських вражень», увійшли інші писання Брандеса про Росію та російську літературу, кілька супровідних статей і бібліографія «Георг Брандес у російських перекладах і критиці». Коментарі А. Сергеева могли би бути ширшими.

Назар Стодоля

2004, №2

Лютневу «СІЧ» відкриває стаття Мирослави Пнатюк, авторка якої, розглядаючи першу книжку новел Юрія Яновського «Мамутові бивні», пише про що завгодно, крім «реляції "автор-текст"» – дві попередні статті можуть видатися Еверестом дослідницької глибини й ерудиції.

У рубриці «Дати» Володимир Поліщук виступає з не надто переконливою апологією Леоніда Смілянського до 100-річчя письменника. В розділі «Час теперішній» Ніла Зборовська зіставляє-протиставляє вияви дискурсу сексуальності в Лесі Українці та Оксани Забужко, а Тетяна Тебешевська-Качак поглиблено студіює автобіографізм творів Забужко. Рубрику «Літературна критика» складають огляди прози Григорія Гусейнова (автор – Ярослав Голобородько), Михайла Назаренка (Ганна Улора), Віктора Палинського (Михайло Куцєба) і Василя Шкляра (Ніна Герасименко).

Героєм рубрики «Автопортрет» цього разу стала Тамара Гундорова – і її відповіді на запитання редакції є чи не найцікавішим із того, що можна прочитати в номері. А от «небезпечний сусід» п. Гундорової Григорій Аврахов у «Сповідному слові про Івана Дзюбу» на повному серйозі дає батьківської наївності «загарним постмодерністам» (вони ж, за його термінологією, «вардякуни-пересмішники»), які «знущально паплюжать все українське», маючи на меті «зрубати всю нашу достойність під самий корінь». Цікаво: що хотіла сказати редакція «СІЧ», безцеремонно оголивши загрожену достойність п. Аврахова поруч із «Автопортретом» авторки «постмодерної інтерпретації» раннього українського модернізму?

У блоці рецензій надруковано відгуки на випущену позаторік у Краснодарі збірку російських перекладів із Богдана Бойчука (автор – Віктор Чумаченко) і на три торішні українські видання: монографію Олексія Зарецького «Офіційний та альтернативний дискурси. 1950–1980-ті роки в УРСР» (Наталія Сидяченко), нову працю Наталі Костенко, присвячену Бажанові (Олександр Астаф'єв) і книжку Юрія Безхутрого «Хвилювий: проблеми інтерпретації» (Анатолій Ткаченко).

Валентина Грищенко

бити – бо годі далі мовчати. Ця роль – whistle blower (українського відповідника, мабуть, ще немає) – вскрай тяжка й непопулярна: адже хто хоче бути «донощиком»? А проте без цієї функції захисту і протесту перед зловживаннями немає громадянського суспільства й інституційного здоров'я. Є omerta¹³, мовчанка заляканих; de facto – співучасників.

У викритті плагіату найосновнішим чинником є інституція, її здатність адекватно реагувати на виклик, яким є неетична поведінка в науковому контексті. Отож зараз після ключового підрозділу «Плагіат чи не плагіат» іде підрозділ «Чи може докторська рада бути не етичною у своїй поведінці»? Питання – риторичне, бо, звісно, що може. Лейтмотив цієї праці – коментування двох протилежних випадків, із якими авторові довелося зіткнутися в ролі експерта (він із цього починає і часто до цього повертається): в одному з них відповідна інституція потрактувала проблему виявленого плагіату належно, у другому (на думку автора, кричущого більшою мірою) – зам'яла справу.

Для Деку важливо, що перший випадок стався в американському університеті, а другий в європейському. Автор (з походження бельгієць) підходить до проблеми суто функціонально, системно (без будь-якого недоречного проамериканізму чи антиєвропеїзму). Проте він заторкує питання культури – і з огляду на те, що студенти з інших культур, як ми вже бачили, можуть мати інші стандарти сумлінності, й у ширшому, культурно-політичному сенсі. Наприклад, Деку цитує чеського економіста, який стверджує, що «неетична поведінка може бути "раціональною" відповіддю на інтелектуальну нечесність, накинута комунізмом», і додає від себе, що «напевно є цілі країни, де цілий академічний світ, саме тому, що перебуває в репресивній або корумпованій політичній системі, попросту вимагає шахрайської поведінки, щоби просунутися або бодай проіснувати». І далі каже, що «навіть викладачі в демократичному західному контексті можуть прилучитися до цієї потреби та переступити етичну межу для "доброї справи"», і наводить такий приклад, що його почув від колеги:

Один із моїх друзів опинився в ролі промотора грубо некомпетентної дисертації студента з /.../, який також сплагіатував чимало джерел. Якби той студент не дістав звання, в нього відібрали б студентську візу і відіслали б до /.../. Його держава виділила йому великий грант на це звання, тож він мусив би його повернути. А що повернути він не був спроможний, то його примусили посадити би до в'язниці, а може, стратили. Цілий департамент опинився в етичній пастці й після божевільних всесторонніх консультацій мій друг мусив написати відгук, що дисертацію виконано на належному рівні. Причиною плагіату тут не була культурна невизначеність, а розпачливе становище цього студента: він попросту не вмів свою крадіжку приховати... [с. 26]

У ще сфокусованішій формі питання різниці культурних та інституційних цінностей і навіть певних культурних схильностей у ставленні до плагіату формулює Антуан Компаньон, професор Колумбійського та Сорбон-

ського університетів. Він автор відомих книжок з історії й теорії літератури, але тут ідеться не про його вагомі наукові праці, а про невелику статтю «Університет і спокуса плагіату» в оттавському збірнику¹⁴.

Компаньон прагне з'ясувати, чому одне середовище, одна культурно-інституційна традиція більше сприяє плагіатові, ніж інша, і задля цього він, звертаючись до колег на колоквиумі, готовий поставити питання радикально:

Кожне навчання, як у природничих науках, так і в гуманістиці, є формою плагіату. Хто з-поміж нас удаватиме, ніби так чи так не використовував у своїх лекціях ту чи іншу статтю або книжку, забуваючи послатися на неї? Але не говорю тепер про цей явний і типовий плагіат. Кожний курс лекцій є синтезом інформації, не підкріпленої посиланнями. І курс лекцій є ліпшим настільки, наскільки він якісно плагує, тобто наскільки його джерела численніші й краще засвоєні. Проте курс лекцій є в своїй суті чимось таким, де запозичення не приписується комусь.

І провадить далі, цитуючи Гегелеві «Принципи філософії права»:

Просування науки взагалі й навчання зокрема – бо це є його покликанням і завданням – не є чимось іншим, як повторюванням ідей, що не є новими, а вже висловлені й прийняті ззовні... Отже, якою мірою це повторювання вже сказаного або перероблювання вже зробленого переводить створення таким чином наукову скарбницю, зокрема думки когось, хто ще посідає свої інтелектуальні права, у приватну власність того, хто їх повторює? Якою мірою воно дає або не дає йому право робити їх своєю приватною власністю? Якою мірою, коли мова про літературний твір, таке повторення стає плагіатом? Це щось таке, чого не можна визначити точним законом, ані зафіксувати юридично або легально. Так само плагіат має бути питанням честі і честь має зупиняти перед ним. [с. 175–176]

Зберігати цей баланс честі і є постійним завданням культури. Проте різні традиції встановлюють різні вимоги честі. У Франції, каже Компаньон, є суворі закони проти шахрайства на іспитах, але до плагіату ставлення відносно поблажливе; тут про нього менше говорять, майже немає наукової літератури на цю тему – на відміну від Америки, де він є питанням особливої ваги [с. 179–180]. Компаньон пояснює це тим, що у Франції, по-перше, університету як етосу і онтології, як ідеї університету, як спільноти пошуку правди на підставі принципу оцінки колегами (peer review) немає; раніше була олігархія мандаринів – тепер існує корпоративний синдикалізм [с. 182]. По-друге, плагіат немовби вписується в університетську систему, вмонтовується в неї – розгалуженою мережею паранаукових видань, які повторюють і тиражують різних відомих авторитетів:

Час від часу вас просять умістити уривок з вашої книжки у цей жанр малих *vaude mecum*, і ви приймаєте цю пропозицію; насправді не мусите

навіть погоджуватися: ваш редактор вам висилає листа, де вас інформують, що якщо ви протягом 15 днів не заперечите, це вважатиметься за згоду; і так чи інакше ви берете участь у цьому гігантському плагіаті, чим є вульгаризація...

Кожне парауніверситетське видання є нічим іншим, як величезним плагіатом, від якого неможливо триматися осторонь. [с. 183]

Проблема походження цих макротенденцій є ширшою й набагато розгалуженішою та складнішою. (Скажімо, Компаньон побіжно згадує у зв'язку з американською моделлю традиції пуританства.) Однак немає сумніву, що і суть проблеми, і її поодинокі прояви коріняться в загальній системності. І ця системність увиразнюється передусім у порівняльному зіставленні.

6

«Наратологічний словник» Олександра Ткачука встановлює своєю зухвалістю нову планку в історії вітчизняних плагіатів. Бо тут ідеться про привласнення цілої книжки, і то не звичайної монографії, а етапної праці визначного спеціаліста, праці, яка, попри її не надто великий обсяг (друге видання має всього 126 сторінок), синтезує дослідження і теорію цілої дисципліни наратології та спирається на обширну бібліографію (близько 300 позицій). Розмах крадіжки і водночас наївність, із якою тернопільський аспірант привласнює собі працю, що перевищує його можливості не осмислити навіть, а просто прочитати весь масив знань, на якому цей словник базується, змушує шукати аналогій із отими підлітковими інтернетними плагіатами, де немає кореляції між автором і текстом і де текст відтворюється механічно – хоч і з новим підписом.

Щоправда, тут маємо не звичайне «відкачування», а переклад, що нібито пом'якшує справу. За нормальних обставин право на переклад чітко обмежено законом про *copyright*. Перекладати та друкувати без дозволу – це вже порушення; але перекладати і друкувати як своє – це вже високе мистецтво. Воно практикувалося, річ ясна, в середньовіччі й на початку новітньої доби, але відколи оформилося поняття авторства, такий учинок не є легітимним: зрештою, звинувачення По на адресу Лонгфелло й закиди Колриджеві стосувалися саме перекладів. Існує, очевидно, поняття «переспіву» – але це в літературі, в поезії, і навіть там прийнято зазначати, що саме переспівано. В науці такі незазначені «переспіви» – це і є плагіат.

Другий момент – сам жанр словника. Автор першого словника англійської мови Семюел Джонсон уважав, що «всі дефініції одної і тої ж речі мусять бути подібні»¹⁵. Докладніше про це говорить Сидні Ландау:

Словники завжди копіювали один від одного, але жодний поважний словник сьогодні не буде брати цілі уривки з іншої праці й передрукувати їх дослівно – що власне й робилося в XVII столітті. Якщо взяти

¹³ Omerta (*ital.*) – злочинська солідарність.

¹⁴ Див.: Antoine Compagnon. «L'Université ou la tentation du plagiat». *Le Plagiat*.

¹⁵ Mallon, c. 11.

й порівняти дефініцію за дефініцією різні конкурентні словники, то мало знайдемо у них дослівних перегуків, хіба що коротких формул на кшталт «стосується того чи того». Адже можливості окреслити «коров'ячий» або «ящірний» обмежені¹⁶.

Але в наратологічному словнику зібрано не загальновідомі поняття, як-от «корова» і «коров'ячий», а спеціалізовану термінологію, і навіть не так (усю) термінологію, як добір і синтезу теперішнього стану дисципліни. І хоч у своєму вступі Олександр Ткачук згадує «проблеми теорії оповіді в працях з історії української літератури (І. Франко, О. Білецький, І. Денисюк, Н. Крутікова, О. Гончар, П. Хропко, М. Легкий та ін.)» [с. 4], все це, як уже показав Ігор Папуша і як може переконатися кожний читач, є лише бутафорією. Насправді ж усі, дослівно всі дефініції у цьому словнику списані, тобто перекладені зі словника Джералда Принса. Це стосується навіть таких «вітчизняних» (за совєтською термінологією) понять, як *очуднення/остранение*, що подається за Принсовим *defamiliarization*, і таких понять як *сюжет* і *сказ*. (У цьому останньому, правда, введено певні українські дефініційні компоненти (Франко), але каркас гасла залишається той самий, що у Принса. З другого боку, спорідненого явища *gawędy* не згадано, хоча в бібліографії записано «*Podręczny słownik terminów literackich*» (у Принса його нема), де це поняття, звісно, є – отже, і ця бібліографічна позиція бутафорна.

До Папушиної констатації камуфляжного, а іноді дезорієнтаційного характеру Ткачукової адаптації Принсового словника варто додати ще кілька зауваг про суто перекладацькі вади. Найперше – про перенасичення кальками. Зрозуміло, що якусь їх кількість українська мова вже давно засвоїла (*автор, агент, адресат, аналіз, аргумент* тощо), деякі кальки неминучі в наратологічному контексті з огляду на їхню технічну функцію (як-от *автодієгетичний, аломотив або аналепис*). Але чи справді немає іншої ради, окрім як творити з англійських слів *alteration* (зміна), *alternation* (чергування), *abrupt/abruptive* (раптовий, різкий) кальки *à la абруптивний діалог, альтерація, альтернація*? Таких прикладів – десятки, власне, величезна більшість словника: комплікація, кон'юнкція, маніфестація (ідеться не про народ з транспарантами, а про «виявлення»), перформанція (тобто *performance*, «виконання») тощо. Це не тільки насильство над українською мовою, що відзначив Ігор Папуша, але й свідчення елементарної невідповідності, некомпетентності перекладача. Не маючи відчуття, де треба, а де не треба вживати кальки, тобто на якому рівні (загальному чи вузько професійному) слід здійснювати первісну дефініцію, він перетворює професійний жаргон, на жаль, неминучий у таких працях, на остаточну абракадабру.

Не менше насильство коїться й над англійською мовою – тобто над самим сенсом і змістом оригінального словника. Поняття *tag* (і тим-то *tagged clause, tagged direct discourse* тощо) не є «кінцівкою» або «кінцевим реченням компонентом», а скоріше «ярликом»; отож усі міркування навколо цього поняття [с. 53–54] хіба що заплутують. Ще більша плутанина стосується по-

няття *implicit*, що його Ткачук перекладає як «прихований», тоді як отут і потрібна калька – «імпліцитний» або «імплікований». Слово *covert* також перекладено як «прихований» (тут це правильно), відтак дискусія навколо питань імпліцитного/прихованого автора, наратора, читача [ст. 109–110] тільки дезорієнтує. Поняття *etic*, тобто *etic approach* (пор. протиставлення *emic/etic*, фундаментальне для новітньої лінгвістики, антропології тощо) не можна називати «етичним підходом»: це відсилає читача до «етики» – а не про те йдеться. (Ідеться про різницю між внутрішнім і зовнішнім підходами за аналогією до *phonEMIC/phonETIC*. Сама подана тут дефініція в основному спрацьовує – але це Принсова, а не Ткачукова заслуга.)

Продовжувати цей аналіз немає тепер потреби, хоча як казус плагіату і неповноцінної підробки в наратологічній і суто перекладацькій справі цей словник надалі заслуговує на увагу. Зате варто було б авторкам двох схвальних рецензій на нього, що появились 2003 року в журналі «Слово і час» – Вікторії Поліщук (в №7) та Оксані Капленко (в №12) завдати собі труду порівняти Принсову і Ткачукову праці й, може, хоч почасти виправити ту дезінформацію, до якої вони (хай і з найкращими мотиваціями) долучилися.

7

Про мотивації, які стоять за інтелектуальною крадіжкою, важко говорити з певністю: вони завжди різні й подібні, завжди зумовлені особистими рисами й загальними закономірностями, але завжди вплетені в контекст, передусім інституційний, і от про нього говорити доцільніше, зокрема тепер і саме в нас, бо його закономірності видніші й промовистіші – і вони також кидають світло на мотивації. Адже в кожному суспільстві бажання та дії одиниць обмежені планкою допустимого й санкціонованого. В суспільстві, де піратство інтелектуальної власності (наприклад, щодо компакт-дисків) є нормальним явищем торгівлі, хтось, можливо, і плагіат (зокрема західного продукту) не сприймає як відхилення від норми.

І завжди спрацьовує історія – як колективний досвід. У нашому випадку вирішальним фактором у цьому досвіді був – і залишається – советизм: як інституційно-адміністративний і політичний фон, як культурний набір механізмів адаптації та виживання, як система цінностей, етос, поведінка, одне слово, як море, де живуть усі риби, раки та молюски корупції, окупації, подвійної логіки, самозабрихування і т.д. За добру ілюстрацію тодішньої атмосфери може правити епізод, про який мені нещодавно нагадав італійський історик Андреа Граціозі. Колишній совєтський дисидент, а потім гарвардський дослідник, історик Олександр Некріч згадував, як йому працювалося в Інституті історії Академії наук СССР:

Ще під час обговорення моєї праці [яку потім зняли з друку за ідеологічними прогріхи. – Г.Г.] 8 липня 1952 р. я звернув увагу присутніх, що І. Н. Слободянюк попросту списав частину свого відгуку від відгуку іншого співробітника. Це мені видалося забавним, але не більше. Два місяці пізніше на одному за-

сіданні авторського колективу і редакції IX тому *Всесвітньої історії* (відповідальним редактором був тоді І. М. Майський) мали обговорювати розділ І. Н. Слободянюка *Італія 1929–1939*. Почавши читати текст, я відчув щось некомфортне, немовби я колись читав той же текст. Узявши кілька поточних підручників, я без зусиль з'ясував, що із 14 сторінок тексту Слободянюк запозичив 13! Я здавав собі справу з того, що будуть відчайдушні спроби зам'яти цю справу. Тому перш за все я виступив на відкритому обговоренні. Після цього, всупереч чинній практиці, цей випадок став предметом найширшого обговорення. Незважаючи на запеклу боротьбу «істинних патріотів» із Академією суспільних наук, 9 жовтня А. Л. Сідоров видав наказ про звільнення І. Н. Слободянюка з Інституту за плагіат. Це був воістину революційний крок, нечуваний в історії вітчизняних наук. Відтоді я ніколи не чув, щоб когось звільняли за плагіат, хоч їх було аж надто багато.

Далі Некріч згадує, що Слободянюк іще вісім місяців пропрацював в Інституті на повній ставці й мав інші високі посади за сумісництвом, і міркує про те, як Академія суспільних наук (АОН), звідки й був Слободянюк, вивирнула новий клас науковців:

Аонівці, які прийшли в наш сектор, ждали – але не знання, а позицій, статусу упривілейованих. Їх не надто, а то й зовсім не цікавила історія як наука, а лише як один зі способів вигідного існування. Брак професійних знань вони виповнювали звичними аргументами адміністративного характеру. Як справжні сталінці, вони, як і батько народу, поважали і цінували тільки силу. Вони були сильні, сильні своєю безпринциповістю, готовістю в боротьбі за свої вигоди вдаватися до будь-яких методів, на використання яких у порядних людей забракло би духу. Вони були сильні корпоративною спокійністю, взаємовиручкою, круговою запорокою.

І врешті, розв'язка, або *denouement*¹⁷:

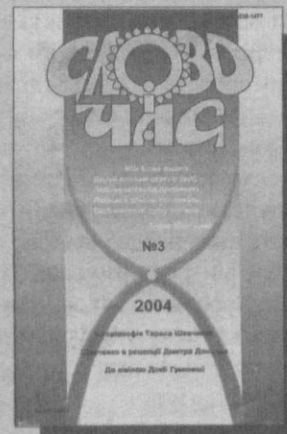
Той же Слободянюк, мені розповідали, і цілком достовірно, після вигнання з Інституту був запрошений до свого приятеля в центральний апарат, й той сказав йому, «Тікай Ваня, до Києва» і... Слободянюк відправився до столиці України на посаду... завідувача катедри журналістики Київського державного університету¹⁸.

Може, в цій розв'язці не все достовірно, і її треба звірити, але звучить вона переконливо, адже це зворотна сторона знаної колоніальної медалі: «кращі» сили – до столиці, «гірші» або

¹⁶ Sidney I. Landau. *Dictionaries. The Art and Craft of Lexicography*. – Scribners, New York, 1984, с. 296–297.

¹⁷ Denouement – в сучасній французькій і англійській, і у наратології, це – розв'язка, від старофранцузького і латини *de + noer/de + podare*, тобто роз-в'язувати. Антропи не дивно бачити у Ткачуковому словнику (с. 34) «денуєтивну розв'язку». Мабуть, якби це була кулінарна книга, ми натрапили би там і на «масло масляне».

¹⁸ Олександр Некріч. Отрешись от страха. Воспоминания историка. – Overseas Publications Intertchange Ltd., 1979, с. 81–83.

2004, №3

Звичайну для березневого числа добірку шевченкознавчих статей цього разу склали уривок із нової книжки Івана Дзюби про Шевченка, в якій йдеться про комедію «Сон», стаття Юрія Барабаша про Шевченкову історіософію, написана для «Шевченківської енциклопедії», розвідки головного редактора «Критики» Григорія Грабовича «Шевченко в рецепції Дмитра Донцова», Тараса Пастуха про вірш «Чи не покинуть нам, небого...» і Лесі Генералюк про візуальний код Шевченка – поета і художника. Зі зрозумілих причин, давати оцінку матеріялам цієї рубрики «Критики», що є немовби «зацікавленою стороною», не випадає – хоч деякі оцінки напрошуються самі собою. Інша річ – рубрика «Літопис подій», де опубліковано матеріяли ювілейного засідання Президії НАН України. Тут центральною є доповідь директора академічного Інституту літератури Миколи Жулинського про «стан і перспективи» шевченкознавства, в якій подано перелік завдань, на які «націлений скерувати свої зусилля» Інститут у зв'язку з наближенням Шевченкового 200-річчя. Цей перелік, що займає цілу журнальну сторінку, вражає і приголомшує: якщо його, крий Боже, буде втілено в життя, це стане однією з найбільших афер в історії сучасної української гуманітаристики. Поза сумнівом, усі перелічені завдання – потрібні та важливі: і написання нової наукової біографії поета, і створення збірника «Шевченко у листуванні третіх осіб», і тритомовика «Шевченко в критиці», і видання повної шевченківської бібліографії. Але ж не треба бути працівником Інституту літератури, аби сконстатувати, що до здійснення всіх цих завдань на належному рівні Інститут не готовий: ні достатньої кількості фахівців, ані часу, якщо орієнтуватися на прийдешній ювілей, він не має. Тож програма дій, яку проголосив академік Жулинський, лише створить відчужений ґрунт для всілякої халтури – і в підсумку ефект мильної бульбашки буде забезпечено. А щоб побачити, наскільки реальні можливості Інституту відповідають декларованим наполеонівським планам, чекати десять років не варто: от вийде перший том «Шевченківської енциклопедії» – і все стане ясно.

Серед інших публікацій номера – цікаві спогади Миколи Ільницького про Леоніда Новиченка (їх, до речі, немає у збірці на пошану академіка, яку щойно видав Інститут) і десяток малозмістовних листів Олеса Гончара – з тих, яким місце радше в зібранні творів автора (і то в повному), аніж в окремій журнальній публікації.

Валентина Грищенко

«надпсути» – «вниз», у «провінцію». І варто переповідати навіть фрагментарний і остаточно не задокументований матеріал – бо ніде, окрім як у кулуарному обігу, немає джерельної бази до загальної моделі функціонування совка і його притаманної корупції, як і немає достовірних історій советських і постсоветських інституцій. Без цього, зрозуміло, в жодній дисципліні ані її осмислення, ані реформування не відбудеться. Зрозуміло також, що академічна летаргія панує передусім завдяки *небажанню бачити* цілу гаму пороків – серед них і плагіят.

ДУХ І ЛІТЕРА

Елена Зинкевич
**Концерт и парк на крутояре...
Киев музыкальный
XIX – начала XX ст.**
Київ: Дух і літера, 2003

У новій книжці відомого київського музикознавця, завідувачки катедри історії музики та музичної критики Національної музичної академії ім. Чайковського Олени Зинкевич зібрано її нариси з історії музичного життя Києва, більшість яких друкувалися раніше в різних музикознавчих виданнях і ввійшли до книжки в переробленому й доповненому вигляді. Тематика нарисів найрізноманітніша: музика на київських контрактах, київські зв'язки Ліста і Чайковського, музичні враження Ніколая Лескова, сторінки історії місцевого відділення Російського музичного товариства, Київської опери та славнозвісних симфонічних сезонів у Купецькому саду, перші вистави опер Моцарта й Вагнера, київські гастролі німецьких диригентів (зокрема, Артура Нікіша), виступи Скрибіна в Києві... Всі нариси написані на багатому фактичному матеріалі, значну частину якого вперше запровадила до наукового обігу Авторка; широко використано, зокрема, публікації київської преси (від «Киевских губернских ведомостей» 1840-х – 1850-х років до часописів початку XX століття), відгуки одеських, пetersburgських, московських видань на події київського музичного життя, документальні матеріали архівів Києва та Петербурга. Попри те, що кожен нарис у збірці становить завершений сюжет, є щось, окрім власне київського топосу, що їх об'єднує і надає книжці цілісності: це прагнення Авторки показати, як силами спільноти місцевих музик, до складу якої входили представники різних націй і культур – українці, росіяни, німці, євреї, поляки, чехи – було створено неповторний феномен Києва як музичного міста. Олені Зинкевич це, безперечно, вдалося.

С.К.

Згадувані тут праці та й власний досвід доводять, що остаточно контекстом плагіату завжди є суспільство і його цінності, у науковому плані – стан наукового та академічного життя суспільства. В українському контексті осмислення цього життя і його численних негараздів все ще попереду, хоч усім нібито видно, що воно невідкладне. Тому-то кожна нагода порушувати це питання стає своєрідним тестом, своєрідним, як воно колись мислилося у католицьких катехизмах, «іспитом совісті». Фокусним пунктом для зосередження думки може стати будь-що, тож придасться навіть найновіша наша політична мудрість – сумнозвісне кравчуківське «маємо те, що маємо». Хоч за логікою діалектики можна поміняти цю перлину цинізму чи фаталізму на перелік того, що такі маємо, і того, чого такі не маємо. (Подекуди йдеться тут про ті самі речі, тобто синдроми, системні викривлення – тільки в дзеркальних зображеннях.)

Отже, чого не маємо? Не маємо – поки що – громадянського суспільства, в якому спрацьовували би важелі критики й самокритики і де обговорювання вад і пороків не наражалось б негайно на таврування як донос чи як брак патріотизму. Критика існує, і в різних іпостасях, але переважно на маргінесах, і без критичної маси. Владні структури, істеблішмент, зокрема науковий, не виявляють жодного зацікавлення запровадити в механізми свого врядування принцип перевірки, структурованої самооцінки. Громадська думка, яка могла би забезпечувати діалог із владою та впливати на реформи й нові програми, поки що – лише мрія. Тому-то кожний випадок корупції та ретроградних порядків у науковому житті стає викликом перед громадськістю – але вона, здебільшого, не здатна адекватно реагувати і навіть чітко зрозуміти потребу реакції. Відчуття замкненого кола посилюється невизначеною політичною ситуацією, авторитарними порядками і перспективою їхнього дальшого зміцнення. Ще гнітючішою є підозра (досить глянути на ті сили, що чекають за лаштунками), що навіть політична перемога теперішніх демократів ще не гарантує реформ і нормального, дієвого громадянського суспільства – зокрема у сфері науки та культури.

Якщо пригадати собі жорсткий Компаньонів закид на адресу французької університетської системи, яка, мовляв, замінила ідею університету корпоративним синдикалізмом і часто нехтує пошук правди та якості і його механізми, зокрема peer review, – то не можна не дійти висновку, що в Україні з її успадкованою командною та авторитарною системою ситуація набагато гірша. І не тільки із самоврядуванням. Адже йдеться насамперед про загальну наявність корупції: купівлю оцінок для вступу в університет чи на заліках; про це часто говорять у кулуарах, це може навіть стати темою обговорення на конгресі Міжнародної асоціації українців (знаю, бо 2002 року в Чернівцях сам організував сесію з таким обговоренням), але воно не стає частиною загального, не кажучи вже політичного дискурсу країни (не бачу, щоб котрась партія відкрито й рішуче висловлювалася за подолання корупції й за системні реформи в освіті та науці

в Україні), і взагалі звично щодо цього питання плавно переходити до порядку денного. А коли науковій громадськості не до таких фундаментальних речей, як корупція, авторитаризм, телефонне право тощо, то як сподіватися, що вона піде на барикади через брак контролю над академічною якістю, найпоказовішим прикладом чого є плагіят.

І не маємо ініціатив і лідерства зі сторони власне науковців, академіків, які ставили би питання наукової екології. В кожному разі, окрім поодиноких статей, що їх періодично друкує «Дзеркало тижня» (зокрема щодо сфери природничих наук, за що їм честь), не видно, щоб чільні представники науки, зокрема гуманітарної, брали на себе цю роль. Варто, мабуть, іще раз нагадати цитату Ц. К. Гунсалус, із якої починає свою працю Вілфрід Деку: «Найважливіший компонент у формуванні дослідницької чесності наукового закладу – це лідери, віддані етичній поведінці».

А яку маємо протизаг до тих структурованих відсутностей? Як у Франції (і, певно, не тільки у Франції), маємо широко розгалужену паранауку. Ця своєрідна індустрія зручно вписується у популяризаційно-педагогічні настанови, успадковані від советського періоду, й у ще глибші популістські настанови новітнього додержавного періоду. У цій паранауковій продукції – посібниках, підручниках, антологіях тощо – проблема плагіату (як це й описував Компаньон) знімається, тобто узаконюється шляхом постійного списування, переповідання та загальної – і присутньої не наукової – настанови, що все це, мовляв, загальновідоме, колективне надбання. Самий факт потрапляння теми в силову поле паранаукового обговорення знімає критерій наукової акуратності, тобто науки як такої. Знаючи живучість такої продукції – а вона щедро черпає від державного фінансування і різних міністерських імпріатурів, – не варто дивуватися, що розквітають плагіяти. Адже приклади повсюдні, і спільним, функціональним знаменником в обох є видимість науки, бажання створити цю видимість, а не сама наука.

Україна, однак, має ще одну присутність – і то в не менш розвиненій формі. Йдеться про наукові містифікації, тобто про лже- або попросту анти-науку, яка фокусується навколо таких «пам'яток», як «Велесова книга» або «Листи до Божого ока» (Letters to God's Eye), що також фігурує як «Послання оріїв хозарам». Знаменним є те, що ці речі, тобто їхнє нібито серйозне («наукове») обговорювання появляється не лише у формально паранаукових працях, як-от «навчальний посібник» Григорія Клочека «Світ «Велесової книги»» (Кіровоград: Степова Еллада, 2001; рекомендований міністерством освіти), або «Золоте слово. Хрестоматія літератури України-Русі епохи середньовіччя IX–XV століть» за редакцією професора Василя Яременка (Київ: Аконт, 2002; видано за кошти Координаційного комітету допомоги Україні, США), або довідник «Українська література у портретах і довідках. Давня література – література XIX ст.» (Київ: Либідь, 2000; підготовлене київським Інститутом українознавства, що його очолює професор Петро Ко-

ноненко), і силою-силенню різних шкільних підручників, посібників і хрестоматій. Усі вони, без виїмки, подають і обговорюють ці «пам'ятки», принаймні «Велесову книгу» – і не диво, адже «Історія української літератури. Навчальна програма нормативної дисципліни для вищих закладів освіти» (Київ, 1999), що її видали Міністерство освіти України і Київський національний університет ім. Шевченка, їх (ту ж «Велесову книгу» і ті ж «Послання оріїв хозарам») – хай і прикритих ярликом «гіпотетичності» – по суті рекомендує для всенародного навчання. Але річ у тому, що й формально наукові праці, як-от десятирічне видання «Історія релігії в Україні», що його видає Українська асоціація релігієзнавців, відділення релігієзнавства Інституту філософії ім. Сковороди НАН України, і Український центр духовної культури (формальної науковості надає тут «шапка» відділення Інституту філософії – про формальні ознаки науковості першої і третьої інституції мені поки що не відомо) «Велесову книгу» (див. с. 152–159 і 329–331; автор обговорення – доктор філософських наук А. Плушак).

Такі приклади не можуть не встановлювати планки: там, де явні, антинаукові фальшивки обговорюються як автентичні, і потім як автентичні входять до навчальних програм і займають там законне місце, коли нібито поважні науковці не вміють або не вважають за доцільне розрізняти автентичну від підробки та відсівати це друге, важко дивуватися зі щораз частіших випадків плагіату, і зокрема його de facto толерування. Адже компрометування якості відбувається системно. А взагалі: якщо культура є системою, то пороки даної культури також мають системний характер.

У вужчому плані науки та освіти, їхнього інституційного функціонування, не можна не бачити наростання кризи. З одного боку, толеруючи явні викривлення, та ж наука й освіта свідомо чи не свідомо йдуть на самоізоляцію від світової науки (бо ніде у світі, окрім України та російської глибинки, ніхто серйозно не сприймає «Велесову книгу»), витворюючи немовби паралельні й альтернативні, але неминуче гірші і в остаточному рахунку смішні стандарти (синдром «співаків» à la Поплавський, які можуть виступати в ролі співаків тільки на вітчизняній естраді – про що за два роки тому дотепно писав законспірований автор у «Дзеркалі тижня»). З другого боку, ключові «імунні» механізми – контролю за якістю, перевірки, атестації й навіть почуття сорому – самі вже інфіковані, й у межах цієї системи науки й освіти, наявних і очікуваних для неї ресурсів, мало дають надії на одужання, на самолікування.

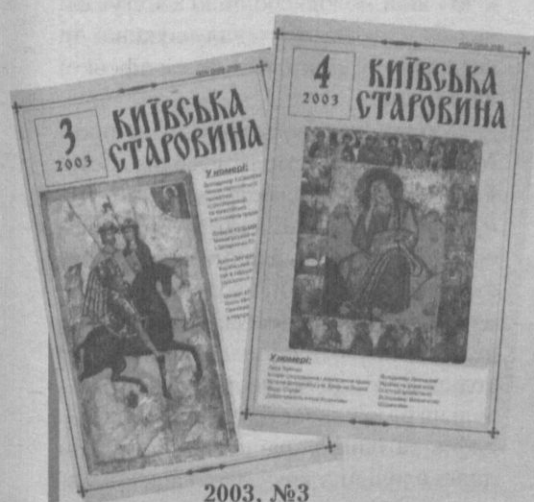
В суті речей йдеться про те, що дещо евфемістично ми звикли називати «віртуальністю» й що особливо чітко опуклюється на прикладі «Наратологічного словника» Олександра Ткачука, хоч подібне буває і з іншими плагіятами і знов-таки є системним пороком. Як особистий проєкт цей словник завершився, коли він був зданий на атестацію і потім до друку; після цього і його виходу у світ він надалі є авторською власністю і відповідальністю, але він

також несе ознаки апробати різних наукових інстанцій чи інституцій, які випустили його у світ. Ідеться про його редактора (член-кореспондент НАН України В. Г. Дончик), його рецензентів (доктори філологічних наук І. О. Денисюк і О. Г. Астаф'єв, кандидат філологічних наук Р. В. Вацеба), вчену раду Тернопільського державного педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка, яка його рекомендувала до друку, і того ж університету, під «шапкою» якого словник вийшов. Ігор Папуша наголошує, що ці інстанції навряд чи знали, що це плагіат, може, навіть книжку не бачили, і тому, «на жаль, стали жертвами чужих амбітних

дій». Дуже ймовірно, що так воно і було; всіх цих людей могли не консультувати, а може, й не повідомляли. Але, на жаль, це також не знімає факту відповідальності, бо ці важелі, ці інстанції – редактора, рецензента, вченої ради тощо – на те й існують, щоб запобігати таким казусам. Аж ніяково про таке казати: всі ці функції не є фікцією, тобто не мають бути фіктивними. Якщо науковця не повідомляють і матеріялу не подають, пропонуючи тільки вживати його ім'я як ширму, то цей науковець мав би від такої ролі й таких продуктів відмовитися, бо така віртуальність гарантує тільки неповноцінність... або й скандал. Та чи й потребу-

вали всі ті запобіжно-атестаційні інстанції (редактор, рецензенти, вчена рада) глибокої обізнаності з наратологічною теорією, щоб докумекати: щось не так із цим словником, не по силі він аспірантові? Адже здоровий глузд також мав би щось підказати. Така віртуальна відповідальність тільки потурає ошуканству, в полоні якого потім опиняються студенти, читачі, ціле наукове середовище і зрештою саме суспільство. У постмодерністській теорії такі речі називаються симулякрами – і мають там своє шановане місце. В реальному світі такі симулякри схожі на город без городника, на царство бур'яну.

А де, повторюючи за Зеровим і Кулішем, сапка на бур'ян? В остаточному рахунку, на жаль, немає іншої ради, як користуватися тими ж аргументами, критеріями і сподіваннями на відновлення, які, враховуючи наш досвід і неуспішність будь-яких реформ у цій сфері, не можуть не виглядати найвними. Але ліпше найвність, ніж маразм. Інших засобів немає, і на варягів чого надіятися. Кожен змушений чистити власну хату. Гавкати, як у відчай казав Франко. Писати оте, що дехто потім назве «доносом» – щоб донести для тих, хто зрозуміє: кращі стандарти і краща наука такі можливі. □

2003, №3

Третє торішнє число журналу відкриває стаття Володимира Кузьменка під претентивною назвою «Гене́за європейської приватної кореспонденції та візантійська епістолярна традиція». Насправді і про одне, і про друге у статті сказано дуже мало, а те, що сказано, – не самостійне дослідження, а переказ більше-менше відомих фактів. Вона є не так стислим, як поверховим нарисом історії українського приватного листування, непереконливо обставленим «солідним» візантійським антуражем. Далеко компетентніше написано статтю Ольги Козубської з історіографії руських місій домініканського ордену у XIII столітті. Окрасою номера є статті Михайла Крома про князя Михайла Глинського, польсько-російського авантюриста початку XVI століття, та Олексія Кузьмука про взаємини Межигірського монастиря з Запорозькою Січчю. Сергій Шевченко досліджує історію сербського поселення на території Новоросії в середині XVIII століття – Нової Сербії, а Ігор Сапожников – біографії військових священників чорноморського козацтва (1780–1790-ті роки). Леся Толочко здійснює екскурс у минуле київської Володимирської гірки.

Оксана Кудряшова безпорадно борсається в поетичних повторях Грицька Чупринки, марно намагаючись збагнути їхню естетичну функцію. Володимир Маслійчук знайомить колег із нездійсненим задумом історика Василя Данилевича (1872–1936) – збіркою матеріалів з історії управління і побуту Слобожанщини в XVII–XVIII століттях, а Елла Циганкова – з роботою Візантологічної комісії ВУАН. Арсен Зінченко пише про місію УАПЦ серед української діаспори на Сході й на Балканах у 1920-х роках. Галина Сиваченко завершує друкування Винниченкових щоденників за 1948 рік.

2003, №4

Укладаючи четверте число, редакція «Київської старовини» особливо подбала, щоб читачі цього колись дуже доброго видання, яким від певного часу регулярно доводиться докладати чималих

зусиль, аби видобути поодинокі добрі й нечисленні прохідні статті з-під купи такого добра, про яке не хочеться й згадувати, утвердилися у своїх похмурих припущеннях: так, редакційний портфель журналу переживає важкі часи. Сякі-такі наукові статті загубилися тут у макулатурі на кшталт б-сторінкової нотатки «Кобзарі та бандуристи в Україні» або вторинного причинку про відому полеміку Рильського з Паустовським у «Літературній газеті».

Число відкриває стаття Лесі Толочко «Історія спорудження і відновлення храму Успіння Богородиці Пирогощі у м. Києві на Подолі». Віддаючи належне ерудитській авторки, не можна пройти повз непристойно апологетичний тон її публікації в тій частині, де йдеться про горезвісний подільський «новороб», а оптимістичний висновок про те, що авторам цієї, з дозволу сказати, реконструкції нібито «вдалося відтворити одну з найоригінальніших пам'яток міста», здатний хіба що викликати криву посмішку. Поруч поміщено розвідку Андрія Здорова, який уточнює хронологію завоювання Наддніпрянщини хозарами. Олена Ліцоєва публікує цікаві дані про офіційні та неофіційні митні тарифи Гетьманщини першої половини XVIII століття. Федір Ступак надзвичайно конспективно пише про добродійність Козацької доби. Мало нового подибуємо у статті Віктора Заруби про участь історика Антона Синявського в діяльності одеської української громади 1890-х років. Віталій Ханко пише про участь полтавських гончарів у виставках 1846–1913 років. Дмитро Веденєєв розглядає чинники, які зумовили організацію та діяльність спеціальних підрозділів УПА в 1942–1945 роках.

У розділі «Історичні постаті» вміщено статті Леоніда Мельника про українські зв'язки канцлера Російської імперії Олександра Безбородька, Марини Павленко про етнографа Хрисанфа Ящуржинського, Володимира Скринченка про церковного історика й філософа Дмитра Скринченка, Миколи Дорошка про більшовицького діяча Георгія Лапчинського.

Публікація Винниченкових «Щоденників» добігла 1946 року. Імені публікаторки Галини Сиваченко цього разу ніде не зазначено: мабуть, її незрівнянний коментаторський почерк зробився настільки впізнаваним, що зазначати авторство стало просто зайвим.

2003, №5

П'яте число журналу розпочинає стаття Василя Ульяновського «Минуле України через призму історії Православної Церкви: проблеми, уроки, перспективи», в якій автор розглядає стан історико-церковних студій в Україні, слушно характеризуючи його як «плачевний», і накреслює власну періодизацію історії України у зв'язку з історією Православної Церкви. Іван Стороженко на-

магається аргументовано обґрунтувати т.зв. лицарську гіпотезу утворення Запорозької Січі. Ігор Лімборський пише про рецепцію ідей англійського Просвітництва в Україні початку XIX століття. Людмила Розсоха у статті про садибний театр на Миргородщині «за гоголівських часів» (?!), узагальнює наявні відомості про кибинецький театр Трошинського та публікує нові факти з історії кріпацького театру поміщиків Багревих у селі Савицях. Анатолій Ткаченко міркує над проблемами віршованості термінології; полемізуючи між іншим з Ігорем Качуровським, який виводить Шевченків «коломийковий вірш» із традицій барокової поезії, він обстоює натомість узвичаєний погляд на його фольклорну генезу. Олександр Тарасенко оглядає археографічну діяльність архієпископа Харківського, а потім Чернігівського Філарета (Гумілевського) в Україні. Володимир Поліщук звертається до проблеми релігійності як стрижневого ідейного чинника творчості Михайла Старицького. Андрій Руккас і Михайло Ковальчук досліджують діяльність Військової секції при Українській дипломатичній місії у Варшаві (1919–1920). Володимир Ляхощкий у великій статті, початок якої надруковано в №4, аналізує новітню історію архівного законодавства України.

Журнал продовжує анонімну публікацію Винниченкових «Щоденників», підійшовши впритул до 1951 року – останнього року життя письменника. Анонімність ніяк не позначилася на рівні коментарів: цього разу всі охочі можуть переконатися, що публікаторка не знає років життя Георгія Маленкова та Володимира Державина (див. «УЛЕ») і щиро вважає, будим у французькій мові існує слово «viete», яке нібито означає «істина, правда».

2003, №6

В останньому торішньому числі журналу давньоруську тематику представлено статтею Миколи Зубова, який намагається встановити біблійні паралелі літописних згадок про Перуна. Ірина Несен розглядає символічні функції деревця у весільному ритуалі Київського Полісся. Алексей Раздорський запроваджує до наукового обігу інформацію про звітні книги київського

КИЇВСЬКА СТАРОВИНА

«кружечного» двора (установи, яка володіла державною монополією на продаж горілчаних виробів у місті) 1660-х років, що зберігаються в Російському державному архіві давніх актів. Тетяна Кузик публікує невідомий документ до біографії писаря Війська Запорозького 1740-х років Олексія Петруші. Ігор Сапожников підсумовує наявні в розпорядженні істориків відомості з історії головної святині Нової Січі – церкви Покрови Пресвятої Богородиці – та її реліквій.

Анатолій Трембіцький нагадує про праці відомого подільського історика Євтимія Сідинського, присвячені історії друкарства та видавничої справи в цьому регіоні. Павло Гай-Нижник «з висоти пташиного лету» оглядає історію кооперативного руху в Україні кінця XIX – початку XX століття. Андрій Фесенко розповідає про долю миргородського земського діяча, третього чоловіка історика Наталі Полонської-Василенко Олександра Моргуна.

Олена Попельницька відновлює пам'ять про забуту сторінку історичної топографії Києва – голосіївський хутір Нову Пасіку. Леся Толочко ділиться, в об'рамленні впізнаваних автобіографічних екскурсів, своїми знахідками в петербурзьких архівах щодо історії пам'ятника Св. Володимирові в Києві.

Володимир Головенко наново друкує за оригіналами два листи дипломата Олександра Жуковського до Михайла Грушевського про перебіг Паризької мирної конференції 1919 року, що їх свого часу опублікував в «Українському історичному» Марко Антонович. Журнал уміщує закінчення статті Ковальчука і Рукаса, розпочатої в №5. Ірина Лиханова пише про бібліографічну роботу в середовищі міжвоєнної української еміграції. Василь Губ'як аналізує, за даними офіційної статистики, динаміку етносоціокультурних процесів на Теробовлянщині в повоєнні роки. Оксана Смерек подає неопану, надто як на теперішню «Київську старовину», статтю про українську топіку в романах Емми Андіївської.

Галина Сиваченко друкує собі щоденник Володимира Винниченка, цього разу – від гріха подаль – утримавшись від коментування. І приклад її виявився різним: Оксана Кудряшова, виборсавшись із лабетів поетичних повторів Грицька Чупринки (у ч. 3), вибухнула публікацією його листів до Трохима Романченка, позбавленою не лише коментарів, а й ської-такої вступної статті. Що ж: здібним учням властиво йти далі за своїх начителів.

Світлана Курилик